



АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 1•2026

Головний редактор

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Редакційна колегія

БОЛТРИК Ю. В. – кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БУЙСЬКИХ А. В. – доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ГАРДІ С. Е. – PhD, Альянс для боротьби зі злочинністю в інтернеті, Велика Британія

ДЖІНДЖАН Ф. – професор, доктор хаб., Університет Сорбонни, Париж-1, Франція

ЗАЛІЗНЯК Л. Л. – професор, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

КАЙЗЕР Е. – професор, доктор хаб., Вільний університет Берліна, Німеччина

МОТУЗАЙТЕ МАТУЗЕВІЧУТЕ (КІН) Г. – професор, PhD, Вільнюський університет, Литва

ОТРОЩЕНКО В. В. – професор, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ПЛАВІНСЬКИЙ М. О. – кандидат історичних наук, Варшавський університет, Польща

ПОТЄХІНА І. Д. – кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Україна

РАБІНОВІЦ А. – PhD, Техаський університет в Остіні, Сполучені штати Америки

ФОРНАСЬЄ Й. – професор, доктор, Галле-Віттенберзький університет імені Мартіна Лютера, Німеччина

ШЕВЧЕНКО Т. М. – кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України (відповідальний секретар)

ШНЕЕВАЙС С. – доктор хаб., Центр археології Ляйбніца, Німеччина



ARHEOLOGIA

SCIENTIFIC JOURNAL – FOUNDED IN 1947
FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 1•2026

Editor-in-Chief

CHABAI V. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology
of the National Academy of Sciences of Ukraine

Editorial Board

BOLTRYK Yu. V. – PhD in History, Institute of Archaeology NAS of Ukraine

BUISKYKH A. V. – DSc., Institute of Archaeology NAS of Ukraine

DJINDJIAN F. – Professor, Dr. Hab., University of Paris 1 Pantheon Sorbonne, France

FORNASIER J. – Professor, Ph.D., Martin Luther University Halle-Wittenberg, Germany

MOTUZAITĖ MATUZEVIČIŪTĖ (KEEN) G. – Professor, Ph.D., Vilniaus universitetas, Lithuania

HARDY S. A. – PhD., Alliance to Counter Crime Online, United Kingdom

KAISER E. – Professor, Dr. Hab., Institute of Prehistoric Archaeology Freie Universität Berlin, Germany

OTROSHCHENKO V. V. – Professor, DSc., Institute of Archaeology NAS of Ukraine

PLAVINSKI M. O. – PhD in History, University of Warsaw, Poland

POTEKHINA I. D. – PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

RABINOWITZ A. – PhD in Classical Archaeology, The University of Texas at Austin, USA

SHEVCHENKO T. M. – PhD in History, Institute of Archaeology NAS of Ukraine (Executive Secretary)

SCHNEEWEISS J. – Dr. Hab., Leibniz-Zentrum für Archäologie, Germany

ZALIZNIAK L. L. – Professor, DSc., Institute of Archaeology NAS of Ukraine

ЗМІСТ

CONTENTS



Статті

- МАНЬКО В. О., ТЕЛІЖЕНКО С. А. Крем'яний комплекс шару 4 стоянки Фатма Коба, Крим, Україна
- ПУКЛІНА О. О. Розписний скляний посуд з Ольвії Понтійської
- СІКОЗА Д. М. Комплекс гунського часу з пониззя Дніпра
- АКСЬОНОВ В. С. Катакомби особливого типу Верхньосалтівського некрополя

Articles

- 5 MANKO V. O., TELIZHENKO S. A. Flint Artefacts of Layer 4 at the Fatma Koba Site, Crimea, Ukraine
- 18 PUKLINA O. O. Painted Glassware from Olbia Pontica
- 28 SIKOZA D. M. Hun Assemblage from the Dnipro River Lower Region
- 45 AKSIONOV V. S. Catacombs of a Specific Type within the Verkhni Saltiv Necropolis



Публікації археологічних матеріалів

- ЛИСЕНКО С. Д., ЛИСЕНКО С. С. Комплекси кінця пізнього бронзового та раннього залізного віку Войцехівського могильника (за матеріалами досліджень 2013 р.)
- ЧЕЧУЛІНА І. О. Чорнолаковий посуд у зібранні античної колекції Старого музею (Берлін, Німеччина): погляд із Північного Причорномор'я
- САВЕЛЬЄВА К. С., САВЕЛЬЄВ О. К. Світильники з римської цитаделі Тіри

Publications of Archaeological Materials

- 65 LYSENKO S. D., LYSENKO S. S. Late Bronze and Early Iron Age Assemblages of the Voitsekhivka Cemetery (based on research of 2013)
- 92 CHECHULINA I. O. Black-Glazed Ware in the Collection of Classical Antiquities of the Altes Museum (Berlin, Germany): Perspectives from the Northern Black Sea Region
- 106 SAVELIEVA K. S., SAVELIEV O. K. Lamps from the Roman Citadel of Tyras



*До історії
стародавнього виробництва*

БУЦЬКИЙ І. М., МИШУСТА О. В. Технологічні традиції виготовлення кераміки населення фіналу доби бронзи в басейні р. Самара

*To the History
of Ancient Crafts*

125 BUTSKYI I. M., MYSHUSTA O. V. Technological Traditions of Ceramics Production of the Final Bronze Age Population in the Samara River Basin



Історія науки

ПОПЕЛЬНИЦЬКА О. О. Кременний наконечник дротика доби бронзи з Криму

History of Science

142 POPELNYTSKA O. O. A Bronze Age Flint Dart Point from Crimea

В. С. АКСЬОНОВ

КАТАКОМБИ ОСОБЛИВОГО ТИПУ ВЕРХНЬОСАЛТІВСЬКОГО НЕКРОПОЛЯ

У роботі проаналізовано матеріали 70 катакомб із повздовжнім стосовно дромоса розташуванням камери, досліджені експедицією Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова у 1984–2021 рр. на різних ділянках Верхньосалтівського некрополя другої половини VIII — першої половини X ст.

Ключові слова: салтівсько-маяцька культура, Верхній Салтів, алани, катакомба, поховальний інвентар.

На більшості катакомбних могильників лісостепового варіанта салтівської культури другої половини VIII — першої половини X ст., що належать ранньосередньовічним аланам, основною поховальною спорудою є земляна катакомба Т-подібного типу (Плетнева 1989; Флєров 1993; Аксьонов 2018). Катакомби цього типу добре представлені на пам'ятках аланського населення Північного Кавказу IV–IX ст. (Коробов 2003, приложение 5, табл. 1; Шестопалова 2018, с. 40; Успенский, Албегова 2021, с. 12), звідки у 30–40-х рр. VIII ст. верхівка Хозарського каганату переселила частину аланського населення до басейну Сіверського Дінця (Михеев 1991, с. 46; Гадло 1994, с. 50–51). Алани Північного Кавказу продовжували ховати своїх небіжчиків у катакомбах Т-подібного типу в X–XIII ст. (Савенко 2017, с. 125; Бакушев, Леонтьєва 2020, с. 250).

Проте, зауважимо, що на деяких катакомбних некрополях салтівської культури басейну Сіверського Дінця трапляються катакомби іншого типу. У цих катакомбах довга вісь поховальної камери збігається з довгою віссю вхідної ями (дромоса). Такі катакомби дослідники виділяють в окремий тип — II (Смирнов 1972, с. 74, рис. 1) або вважають різновидом катакомб III типу (Мошкова, Мальшев 1999, с. 173, рис. 1). Катакомби цього

типу були виявлені при роботах у другій половині XX — на початку XXI ст. на Старосалтівському, Рубіжненському могильниках (Аксьонов 1999, 2001) та на всіх ділянках катакомбного некрополя біля с. Верхній Салтів (Аксьонов 2018, с. 46–47). До цього часу катакомби з повздовжнім стосовно дромоса розташуванням поховальної камери на Верхньосалтівському некрополі не були відомі, хоча тільки у 1900–1917 рр. на могильнику було розкопано 325 катакомб, а загальна кількість розкопаних поховальних комплексів на 1941 р. становила близько 500–600 одиниць (Чернігова 2000, с. 117, табл.). Під час робіт на головному некрополі біля с. Верхній Салтів (ВСМ-I) у 1946–1948 рр. експедиція на чолі із С. А. Семеновим-Зусером дослідила 57 катакомб, але всі вони належали до поховальних споруд Т-подібного типу (Семенов-Зусер 1949; 1952).

Тільки у 1959–1961 рр. під час робіт Кочетокської експедиції АН УРСР на чолі з Д. Т. Березовцем на третьому некрополі біля с. Верхній Салтів (ВСМ-III) були виявлені катакомби з повздовжнім стосовно дромоса розташуванням поховальної камери. Так, експедиція під керівництвом Д. Т. Березовця виявила 80 катакомбних споруд, із яких було досліджено лише 23 (Березовець 1959–1961, с. 5), серед яких було розкопано шість дромосів без камер (№ 4, 5, 12, 14, 16, 20), шість катакомб Т-подібного типу та 11 поховальних споруд із розташуванням поховальної камери на одній осі з дромосом (катакомби № 1, 2, 3, 9, 10, 15, 18, 19, 21, 22, 23). У 1967 р. експедиція Д. Т. Березовця на ВСМ-III дослідила ще сім катакомбних поховань (катакомби. № 30–36), із яких тільки дві катакомби — № 30 та № 35 — належали до поховальних споруд Т-подібного типу. Таким чином, із 30 досліджених катакомб на цьому могильнику 16 поховальних споруд належали до II типу за класифікацією К. Ф. Смирнова. При подальших роботах на цьому некрополі у 1988–1989, 1991–1992 рр. експедиція Харківського історичного музею під керівництвом В.Г. Бородуліна розкопала ще 24 катакомби та один дромос, із яких у 17 катакомб (№ 3–6, 9–16, 20–23, 25) довга вісь поховальної камери була продовженням

© АКСЬОНОВ Віктор Степанович, 2026 — кандидат історичних наук, завідувач відділу археології Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова, ORCID: 0000-0002-0648-0696, aksonovvictor@gmail.com

© Інститут археології НАН України, 2026

Це стаття відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

довгої осі дромоса (рис. 1). З урахуванням катакомбних поховань, які були досліджені на цьому некрополі Д. Т. Березовцем, кількість катакомб II типу складає 61,1 % від усіх досліджених поховальних комплексів.

Катакомби II типу в 1984–1989 рр. виявила експедиція Харківського історичного музею під керівництвом В. Г. Бородуліна під час робіт на ділянці головного некрополя біля с. Верхній Салтів (ВСМ-I) на західному схилі Капіносового яру (відгалуження Симоненкової яруги). Тоді було досліджено 76 катакомб, із яких 37 належать до поховальних споруд із повздовжнім стосовно дромоса розташуванням поховальної камери. На дослідженій ділянці ВСМ-I катакомби утворюють паралельні ряди, що містять і Т-подібні катакомби, і катакомби II типу (рис. 2). Проте в нижній частині схилу Капіносового яру кількісно переважають катакомби II типу (рис. 2: 1), тоді як поховальні споруди Т-подібного типу превалюють на ділянці, розташованій вище по схилу (рис. 2: 3).

На четвертому катакомбному могильнику біля с. Верхній Салтів (ВСМ-IV), який займає східні схили Нетерічинської яруги, експедиції харківських дослідників у 1989–2021 рр. дослідили 164 поховальні комплекси (142 катакомби, 10 поховань у звичайних ґрунтових ямах, п'ять поховань у ямах із підб'єм, сім дромосів без поховальних камер)¹. Із розкопаних 142 катакомб 17 належали до типу II. Із цих 17 катакомб вісім поховальних споруд було розкопано на «північній» ділянці некрополя та дев'ять — на «південній» його ділянці (рис. 3). На теперішній час недосліджена відстань між цими ділянками некрополя становить 25 м. Катакомби II типу в кордонах досліджених ділянок не утворюють відокремлених груп, а розташовуються серед катакомб Т-подібного типу та, як і останні, орієнтовані своїми дромосами по схилу Нетечинської яруги (схід — захід із незначним відхиленням на північ або південь).

Наявність на різних ділянках великого катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів поряд із Т-подібними катакомбами поховальних споруд із повздовжнім стосовно дромоса розта-

шування поховальної камери не може не привернути увагу. Матеріали цих поховальних комплексів мають велике значення як джерело для вивчення аланського населення салтівської культури басейну Сіверського Дінця. Особливо важливо, як вони співвідносяться в хронологічному та соціальному значенні з Т-подібними катакомбами, які кількісно превалюють на поховальних пам'ятках ранньосередньовічного аланського населення Подоння. Для розв'язання цього питання ми спираємося на матеріали 70 поховальних комплексів (ВСМ-I — 37 катакомб; ВСМ-III — 16 катакомб; ВСМ-IV — 17 катакомб), що зберігаються в Харківському історичному музеї імені М. Ф. Сумцова. Матеріали катакомб II типу, досліджені експедицією під керівництвом Д. Т. Березовця, ми не залучали, оскільки вони належним чином не введені до наукового обігу.

За своїми мірними показниками (довжина, ширина та глибина дромоса, розміри вхідного лазу та інші) катакомби II типу на усіх зазначених могильниках Верхнього Салтова (ВСМ-I, ВСМ-III, ВСМ-IV) суттєво не відрізняються від Т-подібних катакомб цього некрополя (Аксьонов 2018, табл. 1, 2, 3). Не відрізняються вони від Т-подібних поховальних споруд і кількістю покладених до їх поховальних камер людей. Поховальні камери катакомб II типу містили одиночні, парні та колективні поховання (табл. 1). Поховальний інвентар, який був представлений в катакомбах із повздовжнім стосовно дромоса розташуванням поховальної камери (табл. 2) (рис. 4: 53–79; 5: 37–75; 6: 31–55), має широкі аналогії в аланських старожитностях салтівського часу (Плетнева 1981, рис. 36, 37) і не відрізняється ні кількісно, ні типологічно від інвентаря, що походить із салтівських катакомб Т-подібного типу.

Елементи поясної гарнітури, виявлені в катакомбах II типу ВСМ-I, дозволяють визначити час побутування цих поховальних споруд у населення Верхнього Салтова. Металеві поясні пряжки, бляшки, наконечники пояса та металеві прикраси ремінців взуття були виявлені у 18 катакомбах ВСМ-I. Срібні бляшки від ремінців взуття з катакомби № 14, прикрашені зображенням трьох пелюсткових квіток (рис. 4: 10), повторюють орнамент, характерний для елементів поясної гарнітури кримсько-візантійської групи, які репрезентують виробу раннього салтівського горизонту (740–790 рр.) (Комар 1999, с. 124, 125, табл. 3: 15; 2001, рис. 1: 35, 36). У катакомбах № 4, 20, 38, 50 виявлено бронзові не-

¹ 1989, 1990 рр. — експедиція Харківського історичного музею на чолі з В. Г. Бородуліним (катакомби № 1–17); 1996 р. — експедиція Харківського педагогічного університету імені Г. С. Сковороди під керівництвом В. В. Колоди (катакомби № 18–27); 1998–2021 рр. — експедиція Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова під керівництвом В. С. Аксьонова (поховальні комплекси № 28–164).

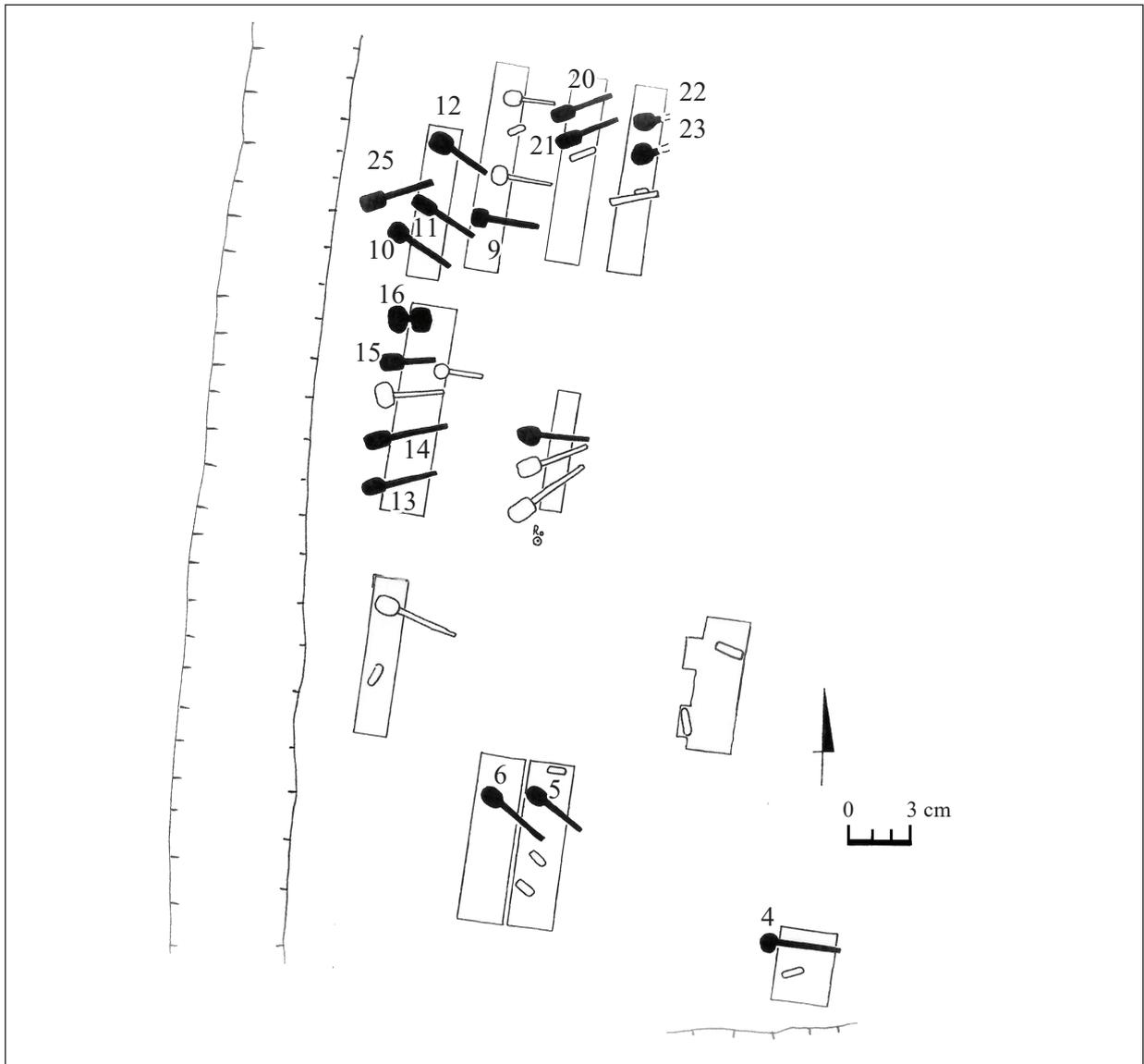


Рис. 1. План дослідженої у 1988–1989, 1991–1992 рр. ділянки Верхньосалтівського III могильника (ВСМ-III). Чорним кольором позначені катакомби з поздовжнім розташуванням камеритосовно дромоса*

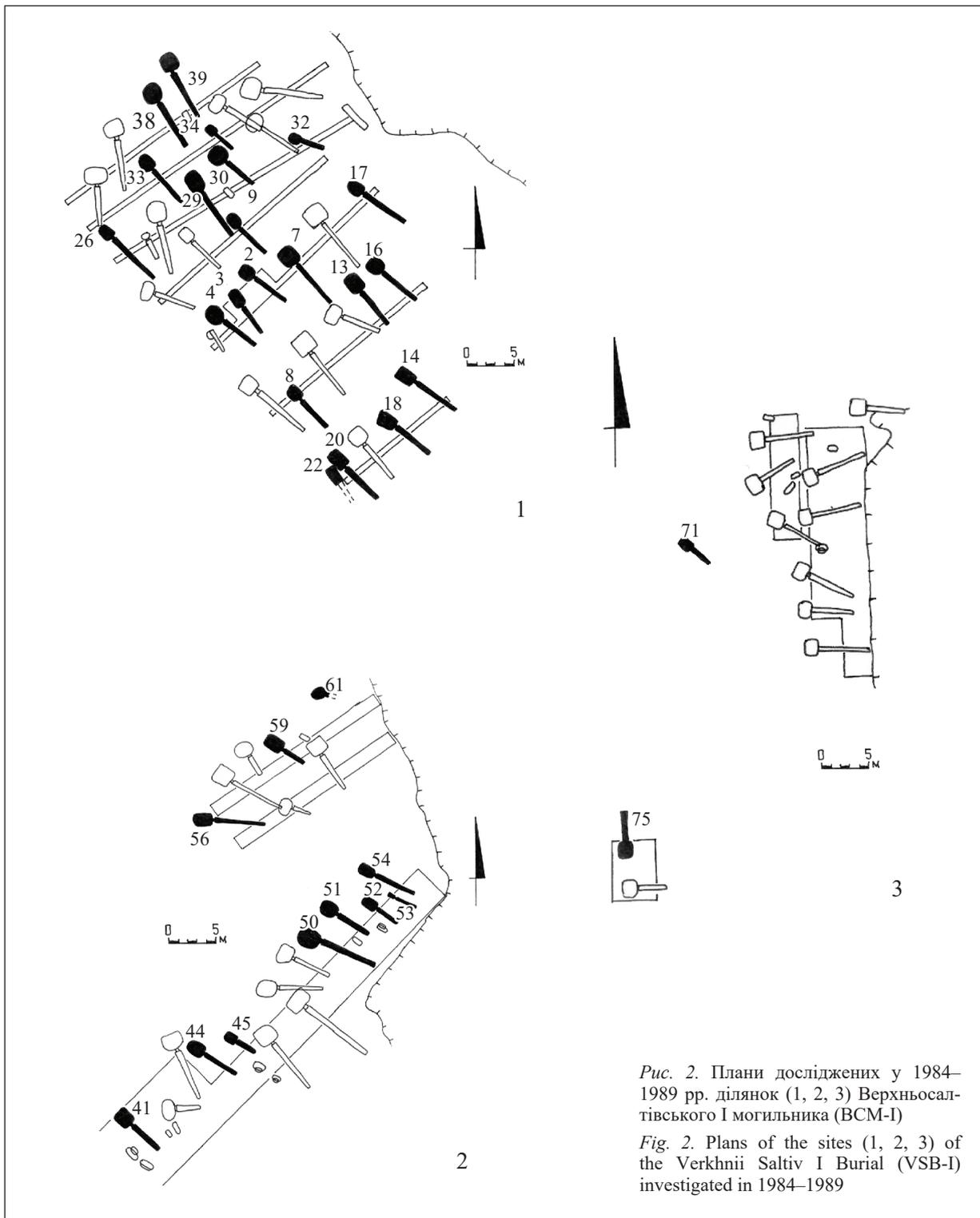
Fig. 1. Plan of the site of the Verkhniy Saltiv Burial III (VSB III) investigated in 1988–1989, 1991–1992. The black colour indicates catacombs with the longitudinal position of the chamber relative to the dromos**

орнаментовані поясні бляшки та бляшки з рослинним орнаментом у вигляді одного великого бутона лотоса (рис. 4: 1–9, 11, 12), які є типовими для салтівських старожитностей II хронологічного горизонту (790 р. — початок IX ст.) (Комар 1999, табл. 4; 2018, рис. 39). Аналогічні бронзові литі бляшки виявлено в катакомбах № 3, 29, 59, але разом із ними були присутні поясні бляшки, поле яких прикрашено рослинним орнаментом із трьох бутонів лотоса (рис. 4: 18, 19, 21, 22, 25, 26, 29, 31). Бляшки з таким орнаментом більш характерні для наступного, III хронологічного горизонту салтівських старожитностей (Комар 1999, табл. 4; 2018, рис. 39). Привертає увагу наявність серед елементів поясної гарнітури

з катакомби № 29 ВСМ-I литої бронзової бляшки прямокутної форми, у нижній частині щитка якої є прямокутний отвір зі стрілчатим верхом (рис. 4: 32). Кути над верхнім краєм отвору прикрашено однією цяткою, що виконана за допомогою пуансона. Дві аналогічні бляшки були знайдені в Т-подібній катакомбі № 31 цього самого могильника. Такі бляшки доволі добре представлені в комплексах VII–XI ст. Середнього Повол-

* На рисунках 1–3 орієнтування окремих частин могильників за сторонами світу подано згідно розташування дромосів катакомб вздовж природного схилу яруг.

**Figures 1–3 show the orientation of individual parts of the burial grounds in relation to the cardinal points and the alignment of the catacomb dromos along the natural slope of the ravines.



жя, Прикам'я, Південного Уралу (Ковалевская 2000, с. 148; Мурашева 2000, с. 27; Халикова, Халиков 2018, табл. I: 12; II: 10; VI: 34; XIV: 22), де вони входять до прикрас тюрко-уральського кола (Боталов, Грудочко 2011, с. 88, рис. 7: 35–37; Комар 2018, рис. 70: 20). Такі бляшки, на нашу думку, мають немісцеве походження та потрапили до аланського населення Верхнього Салтова з Вол-

го-Камського регіону. Литі та штамповані бляшки з рослинним орнаментом із 3–5 бутонів лотоса, що є характерною ознакою виробів III хронологічного салтівського горизонту, представлені в катакомбах № 7, 44, 71 (рис. 4: 36, 39–41, 46, 47). При цьому частина бляшок з катакомби № 71 була прикрашена орнаментом із трьох пелюсткових квіток із пелюстками краплеподібної форми

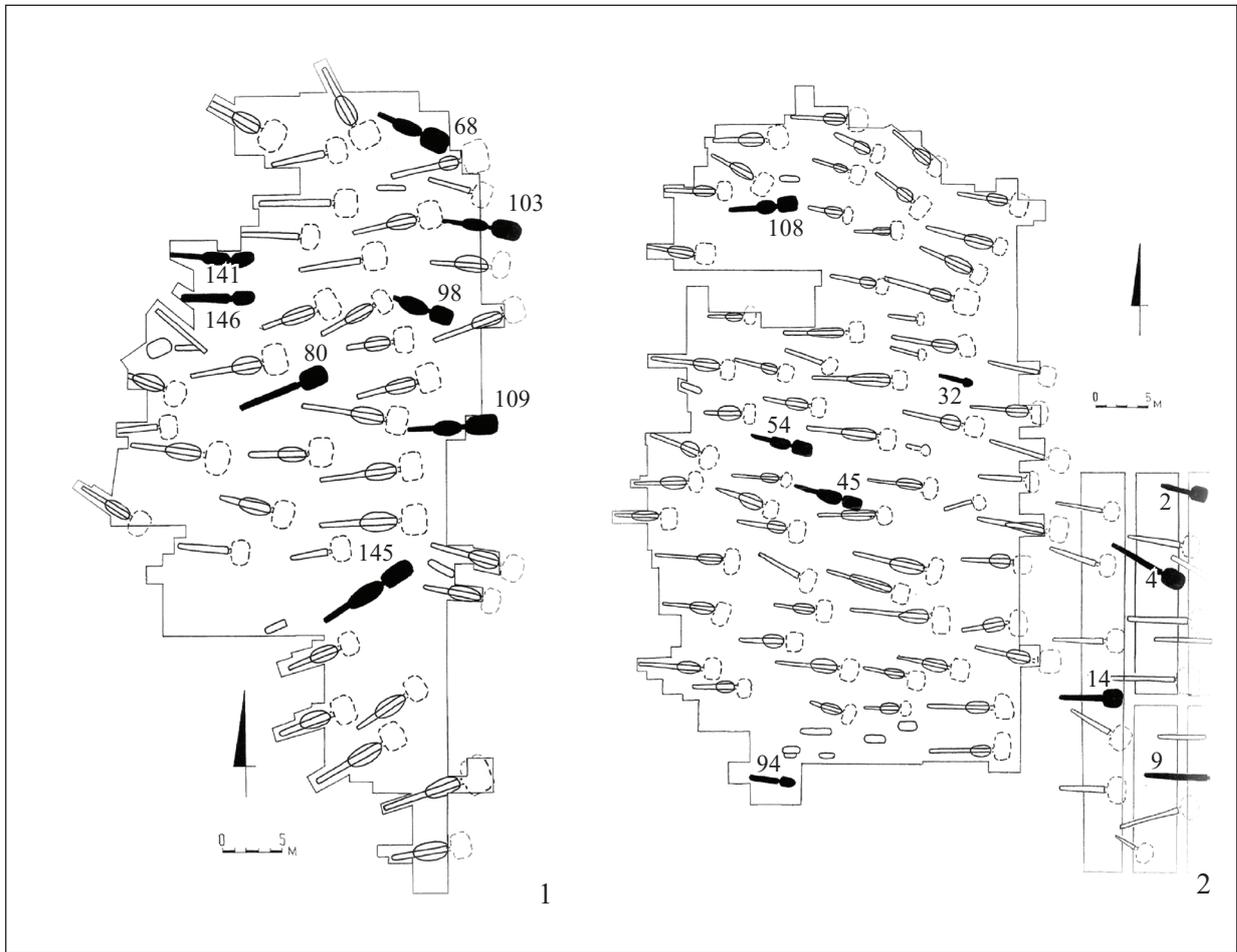


Рис. 3. Плани досліджених у 1989, 1990, 1998–2021 рр. ділянок (1 — «північної», 2 — «південної») Верхньосалтівського IV могильника (ВСМ-IV)

Fig. 3. Plans of the sites (1 — “northern”, 2 — “southern”) of the Verkhni Saltiv Burial IV (VSB-IV) investigated in 1989, 1990, 1998–2021

(рис. 4: 44, 45). Саме така трипелюсткова квітка є найпоширенішим орнаментальним мотивом на металевих деталях наборних поясів ранніх мадяр Волго-Кам'я (Халикова 1976, с. 170, рис. 4: 6, 11, 12; 5: 3, 4, 7; 11: 6, 7, 12, 13). Елементи поясної гарнітури з таким орнаментом представлені в кількох катакомбах Верхньо-Салтівського IV могильника (катакомби. № 44, 70, 71, 76, 78, 92, 96 99), які датуються другою — третьою чвертю IX ст. До наборного пояса з катакомби № 71 входили литі бляшки-оправи, зовнішній край яких оформлений у вигляді ланцюжка з опуклих ланок круглої та овальної форми, що чергуються між собою (рис. 4: 43). Орнамент із таких самих ланцюжків доволі часто трапляється на елементах поясної гарнітури ранніх мадярів (Халикова 1976, рис. 4: 7–10; 5: 3–7; Бокий, Плетнева 1988, рис. 5: 1–6). Імовірно, запозичення салтівськими майстрами окремих орнаментальних мотивів, як і власне окремих елементів поясної гар-

нітури (бляшка з катакомби № 29), відбулося у 30–90 рр. IX ст., коли мадяри перебували в союзницьких відносинах із Хозарським каганатом та мешкали поряд із салтівським населенням басейну Сіверського Дінця.

У катакомбах № 30, 52, 56 ВСМ-I елементи поясної гарнітури представлені екземплярами (рис. 4: 48–52), які доволі важко датувати вужче часу існування салтівської культури. Так, поясна пряжка з рамчатим щитком п'ятикутної форми з катакомби № 56 (рис. 4: 51) аналогічна пряжкам, що входили до складу салтівських наборних поясів впродовж тривалого часу (II, III, IV хронологічні горизонти) (Комар 1999, табл. 4; 2018, табл. 39). Поясні неорнаментовані бляшки з цієї самої катакомби повторюють форми неорнаментованих салтівських елементів поясної гарнітури, які побутували у рядового салтівського населення в кінці VIII — першій половині IX ст. (Комар 1999, табл. 4; Комар 2018, табл. 39). Бляшки

з катакомби № 52 (рис. 4: 49, 50) повторюють форму салтівських литих бляшок-оправ прямокутної форми та бляшок із рухомим кільцем, але вони вирізані доволі недбало з тонкого бронзового листа та прикрашені найпростішим орнаментом. Це дозволяє вважати їх виробом не професійного майстра, а аматора.

У катакомбах II типу ВСМ-III було знайдено елементи поясної гарнітури (катакомби № 6, 9, 11, 13, 15, 16, 25) та металеві прикраси від ремінців взуття (катакомби № 6, 12, 20, 23), які дозволяють визначити час виникнення цих поховальних комплексів. Так, бронзова штампована бляшка хрестоподібної форми з катакомби № 15 (рис. 5: 3) не має аналогів у старожитностях салтівської культури. Проте за своєю орнаментациєю вона подібна до виробів VII — початку VIII ст. Поясна штампована бляшка та фрагмент наконечника наборного пояса з катакомби № 13 ВСМ-III (рис. 5: 1, 2) типологічно та за орнаментом схожі з елементами поясної гарнітури, які характерні для комплексів ранньосалтівського хронологічного горизонту Столбище-Старокорсунська (740–780 рр. н.е.) (Комар 1999, табл. 3: 15, 18, 29, 100, 122; 2001, с. 112, рис. 3: 19, 26, 58, 60). Таким чином, ці поховальні комплекси слід датувати другою половиною VIII ст. Металеві елементи наборного пояса з катакомб № 9, 16 ВСМ-III прикрашені одним великим бутонем лотоса (рис. 5: 5–8), що є характер-

ною ознакою виробів II хронологічного горизонту салтівських старожитностей (Комар 1999, табл. 4). Бляшки, пряжки, наконечники пояса, які походять із катакомб № 6, 11, 23, 25, прикрашені рослинним орнаментом (стиль «3–5 бутонів» лотоса) (рис. 5: 9, 10, 17, 23, 24, 31, 32), що є характерною ознакою ремінних прикрас III салтівського хронологічного горизонту (початок — середина IX ст.) (Комар 1999, табл. 4). В аналогічному стилі прикрашені й металеві бляшки та наконечники від ремінців взуття з катакомб № 6, 12, 20, 23 ВСМ-III (рис. 5: 20, 21, 27–30, 33–35).

Елементи поясної гарнітури та металеві прикраси ремінців взуття були виявлені в семи з 17 катакомбах II типу, які були досліджені на ВСМ-IV. Поясний набір чоловіка в катакомбі № 141 ВСМ-IV був представлений срібними штампованими бляшками-накладками (7 екз.) (рис. 6: 1), які не мають аналогів у «класичних» салтівських старожитностях басейну Сіверського Дінця. Однак вироби, що орнаментовані в тій самій стилістиці й техніці, представлені в аланських старожитностях V — початку VIII ст. Північного Кавказу (катакомби № 103, 124 могильника Мокра Балка) (Афанасьев, Рунич 2001, рис. 116: 15; 154: 1), де вони є однією з характерних ознак комплексів другої чверті VII — межі VII–VIII ст. (Афанасьев, Рунич 2001, с. 25, 35, 40–42). На нашу думку, накладки наборного пояса з катакомби № 141 ВСМ-

Таблиця 1. Кількість небіжчиків у катакомбах II типу, досліджених на Верхньосалтівському, Старосалтівському та Рубіжненському могильниках

Table 1. The number of deceased in the type II catacombs investigated at the Verkhniy Saltiv, Staryi Saltiv and Rubizhne burial grounds

Могильник	Кількість небіжчиків / катакомба №					Загалом
	1	2	3	4	5	
Верхньосалтівський I могильник (ВСМ-I)	9 (№ 8, 9, 32, 34, 45, 53, 61, 63, 71)	9 (№ 10, 22, 26, 30, 41, 50, 56, 59, 75)	16 (№ 3, 4, 7, 14, 16, 17, 18, 20, 29, 33, 38, 39, 51, 52, 54, 64)	2 (№ 2, 44)	1 (№ 13)	37
Верхньосалтівський III (ВСМ-III)	9 (№ 3, 4, 5, 12, 13, 15, 16, 22, 23)	5 (№ 6, 11, 14, 20, 21)	1 (№ 9)	1 (№ 25)	-	16
Верхньосалтівський IV (ВСМ-IV)	4 (№ 32, 108, 141, 146)	7 (№ 2, 14, 45, 89, 94, 98, 103)	6 (№ 4, 9, 54, 68, 109, 145)	-	-	17
Загалом ВСМ	22	21	23	3	1	70
Рубіжненський могильник (РМ)	11 (№ 2, 3, 4, 7, 9, 9, 10, 12, 13, 15, 16, 17)	3 (№ 6, 11, 18)	1 (№ 5)	-	-	15
Старосалтівський могильник (ССМ)	10 (№ 1, 4, 5, 7, 8, 12, 13, 15, 20, 22)	6 (№ 3, 14, 17, 18, 19, 21)	1 (№ 11)	-	-	17

Табл. 2. Інвентар катакомб Верхньосалтівського некрополя
Table 2. Inventory of the catacombs of the Verkhni Saltiv necropolis

№ кат.	1*	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
32 ВСМ-IV	1 дитина	1								+	+		+												
108 ВСМ-IV	1 дитина	-																							
141 ВСМ-IV	1 дитина	-			+	+																			
146 ВСМ-IV	1 чоловік	1			+	+																			
2 ВСМ-IV	2 підліток + дитина	-			+				+	+	+	+					+	+							
14 ВСМ-IV	2 чоловік + жінка	2			+	+		+	+	+	+						+	+	+						+
45 ВСМ-IV	2 чоловік + жінка	-			+	+		+		+	+		+				+	+	+						
89 ВСМ-IV	2 жінка + дитина	-								+	+						+								
94 ВСМ-IV	2 жінка + дитина	-							+	+								+							
98 ВСМ-IV	2 дитина	-			+	+		+		+	+	+	+					+				+			
103 ВСМ-IV	2 жінка + дитина	-				+			+	+	+	+	+				+								
4 ВСМ-IV	3 дорослі	-								+	+							+							
9 ВСМ-IV	3 дорослі	2	+	+	+	+		+		+	+		+					+			+				+
54 ВСМ-IV	3 чоловік + жінка + дитина	-								+											+				
68 ВСМ-IV	3 чоловік + жінка + дитина	-			+	+					+		+								+				
109 ВСМ-IV	3 чоловік + жінка + підліток	1	+		+	+		+	+	+	+	+	+				+								+
145 ВСМ-IV	3 чоловік + жінка + підліток	-	+	+	+	+		+	+	+	+	+	+	+				+							+
8 ВСМ-I	1 чоловік	-			+	+											+								
9 ВСМ-I	1 чоловік	1			+	+											+								
32 ВСМ-I	1 дитина	-								+	+														
34 ВСМ-I	1 дитина	-										+						+							
45 ВСМ-I	1 дитина	1								+	+						+								

*1 — кількість небіжчиків у камері, їх стать; 2 — глиняна посудина; 3 — сокира-чекан; 4 — тесло-мотика; 5 — ніж; 6 — елементи поясної гарнітури; 7 — шабля; 8 — сережки; 9 — бляшки-нашивки на головну стрічку; 10 — намисто; 11 — бубонці; 12 — бронзові гудзики; 13 — бронзові пронизки; 14 — «рогата» пряжка; 15 — пряжка-гудзик зі стулки морського молюска; 16 — браслет; 17 — перстень; 18 — амулети; 19 — дзеркало; 20 — коповушка; 21 — туалетна скринька; 22 — фібула; 23 — гудзик-дзеркальце; 24 — металеві елементи від ремінців взуття; 25 — кінське спорядження

салтівського некрополя перебувають в оточенні більш пізніх за часом поховальних споруд переважно Т-подібного типу. Особливо яскраво це простежується на ВСМ-IV (рис. 3: 1).

Для ранніх (другої половини VIII ст.) катакомб зазначеного типу характернішими є одиночні поховання, а серед парних поховань переважають ті, які містять рештки дорослої людини та дитини або підлітка. При цьому в парних катакомбах небіжчики в поховальну камеру були покладені одночасно. Ця тенденція добре простежується на матеріалах Старосалтівського та Рубіжненського могильників другої половини VIII — початку IX ст., де катакомби з повздовжнім стосовно дромоса розташуванням поховальної камери складають 88,8 % і 80,9 %, відповідно (Хоружая, Аксенов 2005, с. 155). Ранні салтівські катакомби споруджувалися першими переселенцями з Північного Кавказу, чисельність яких навряд чи була значною. У такому випадку спорудження земляного склепу для одноактного поховання було справою невеликої групи людей, як і витрачені при цьому матеріально-технічні ресурси. Тому, можливо, катакомби з повздовжнім стосовно дромоса розташуванням поховальної камери були більш пристосовані для одноактного поховання, ніж близьких до них за параметрами споруди Т-подібного типу. На сьогодні, поховальний інвентар, характерний для ранньосалтівського хронологічного горизонту Столбище-Старокорсунська (740–790 рр.), представлений переважно в катакомбах із повздовжнім стосовно дромоса розташуванням поховальної камери, у яких небіжчики лежать ногами до входу (катакомби № 3, 7, 15, 19, 21, 22 Старосалтівського могильника (ССМ) катакомби № 3, 15 Рубіжненського могильника (РМ), катакомба № 13 ВСМ-III, катакомба № 141, 146 ВСМ-IV) (Аксенов 1999, рис. 1: 25–28, 36, 37; 2: 36–39; 4: 35, 36; 6: 47; 7: 24–26; Аксенов 2001, рис. 1: 6, 7; 5: 12–14). Саме в катакомбах цього типу були представлені речі, які не трапляються в «класичних» салтівських Т-подібних катакомбах басейну Сіверського Дінця. Такими речами є: фібула типу Агач-Кала (катакомба № 18 ССМ); персні з литим щитком, що імітує вставку в оточенні ланцюжка дрібнозерної (катакомби № 2, 11 ССМ; катакомби № 4, 8, 15 РМ); золоті сережки з нерухомою привіскою з 1–3 порожніх кульок, прикрашених дрібнозерною (катакомби № 5, 14, 21 ССМ: катакомба № 16 РМ); солярні колесоподібні амулети з 7–8 тяжами (катакомба № 18 ССМ, катакомба № 6 РМ); колесоподібні амулети з чотирма тяжами без петельки

для підвішування (№ 8, 20 ССМ); масивний литий браслет із розширеними кінцями та валикоподібним потовщенням у середній частині (катакомба № 4 РМ); індикації візантійських монет (катакомби № 3, 5 ССМ); візантійський солід Костянтина V Капроніма (катакомба № 14 ССМ); бронзова коповушка з ручкою, прикрашена прорізним орнаментом у вигляді чотирипелюсткової квітки (катакомба № 13 РМ); глиняні посудини з конічними наліпками на тулубі (катакомба № 4, 8 РМ); елементи поясної гарнітури, що виконані в кримсько-візантійському стилі (катакомба № 21 ССМ) або прикрашені орнаментом характерним для пам'яток VII–VIII ст. (катакомба № 5 ССМ).

Із розквітом салтівської культури (IX ст.) економічний потенціал населення Верхнього Салтова зріс, що дозволило витратити більше трудових ресурсів на побудову та оформлення катакомб. Поховальні камери пізніших за часом катакомб мають дещо більші розміри порівняно з катакомбами попереднього періоду. Катакомби стають повноцінними сімейними усипальницями. Так, катакомби II типу межі VIII–IX ст. — третьої чверті IX ст., як правило, містять рештки двох та більше небіжчиків. При цьому з трьох небіжчиків, покладених до поховальної камери, два кістяки доволі часто належать дорослим індивідам. Так, на «південній» дослідженій ділянці ВСМ-IV, більш пізній за часом, катакомби містять парні (№ 2, 14, 45, 94) та колективні (№ 4, 9, 54) поховання. Виявлені на цій ділянці могильника дві катакомби II типу (№ 32, 108) містили одиночні поховання дітей віком 3–5 років. На ВСМ-I, де не представлені катакомби II типу, що датуються другою половиною VIII ст., кількісно переважають камери з трьома та більше небіжчиками (табл. 1). Для дослідженої ділянки ВСМ-I характерна наявність дитячих поховань у звичайних ямах та у ямах із підбосом, що були розташовані на вільному просторі між дромосами катакомб та пов'язані з конкретними катакомбними похованнями (Хоружая 2012, с. 434–435, табл. 1). Більшість із досліджених на цій ділянці могильника ямних дитячих поховань співвідносяться з катакомбами II типу — катакомби № 30, 39, 41, 44, 51, 52 (Аксенов 2023, рис. 1–3, 5) та становлять із ними єдиний комплекс, що належить представникам однієї родини (Аксенов 2023, с. 79). При цьому кістяки людей у камерах зазначених катакомб та кістяки дітей у ямах мають однакове орієнтування щодо сторін світу. Привертає увагу той факт, що всі вияв-

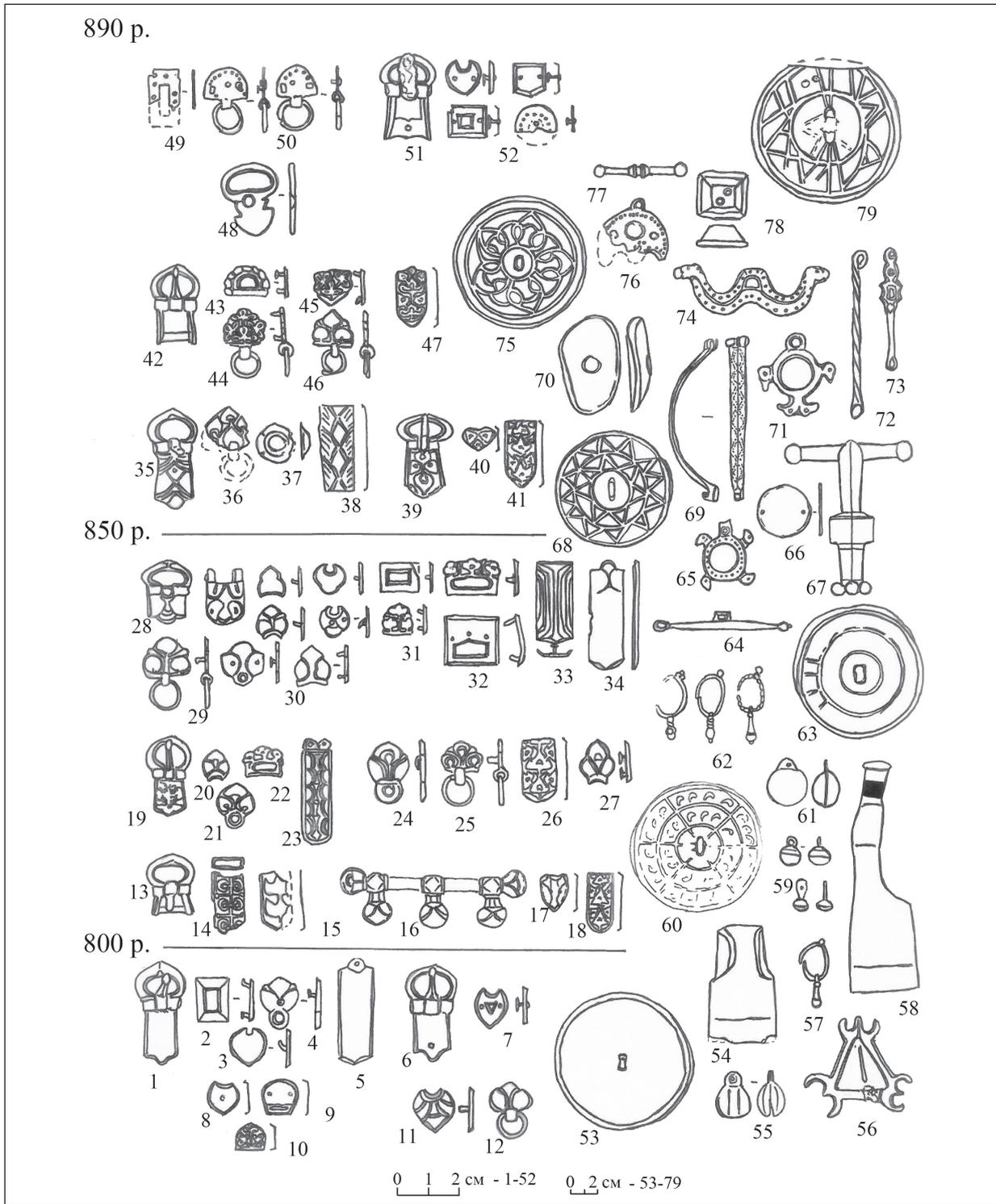


Рис. 4. Інвентар катакомб із повздовжнім стосовно дромосу розташуванням камери Верхньосалтівського могильника I. 1–5, 58, 76 — катакомба № 50; 6, 53 — катакомба № 20; 7, 60, 65, 70, 77 — катакомба № 38; 8–10 — катакомба № 14; 11, 12 — катакомба № 4; 13–15 — катакомба № 41; 16–18, 68 — катакомба № 13; 19–23 — катакомба № 3; 24–27, 72–74, 78 — катакомба № 59; 28–34, 54, 64 — катакомба № 29; 35–38, 66 — катакомба № 44; 39 — катакомба № 7; 40, 41 — катакомба № 7, 18; 42–47 — катакомба № 71; 48 — катакомба № 30; 49, 50 — катакомба № 52; 51, 52 — катакомба № 56; 55 — катакомба № 45; 56, 57, 59, 69, 71, 79 — катакомба № 64; 61, 67 — катакомба № 54; 63 — катакомба № 22; 75 — катакомба № 75

Fig. 4. Catacomb inventory with the longitudinal location of the chamber relative to the dromos at the Verkhniy Saltiv necropolis I. 1–5, 58, 76 — catacomb No. 50; 6, 53 — catacomb no. 20; 7, 60, 65, 70, 77 — catacomb no. 38; 8–10 — catacomb no. 14; 11, 12 — catacomb no. 4; 13–15 — catacomb no. 41; 16–18, 68 — catacomb no. 13; 19–23 — catacomb no. 3; 24–27, 72–74, 78 — catacomb no. 59; 28–34, 54, 64 — catacomb no. 29; 35–38, 66 — catacomb no. 44; 39 — catacomb no. 7; 40, 41 — catacomb nos. 7, 18; 42–47 — catacomb no. 71; 48 — catacomb no. 30; 49, 50 — catacomb no. 52; 51, 52 — catacomb no. 56; 55 — catacomb no. 45; 56, 57, 59, 69, 71, 79 — catacomb no. 64; 61, 67 — catacomb no. 54; 63 — catacomb no. 22; 75 — catacomb no. 75

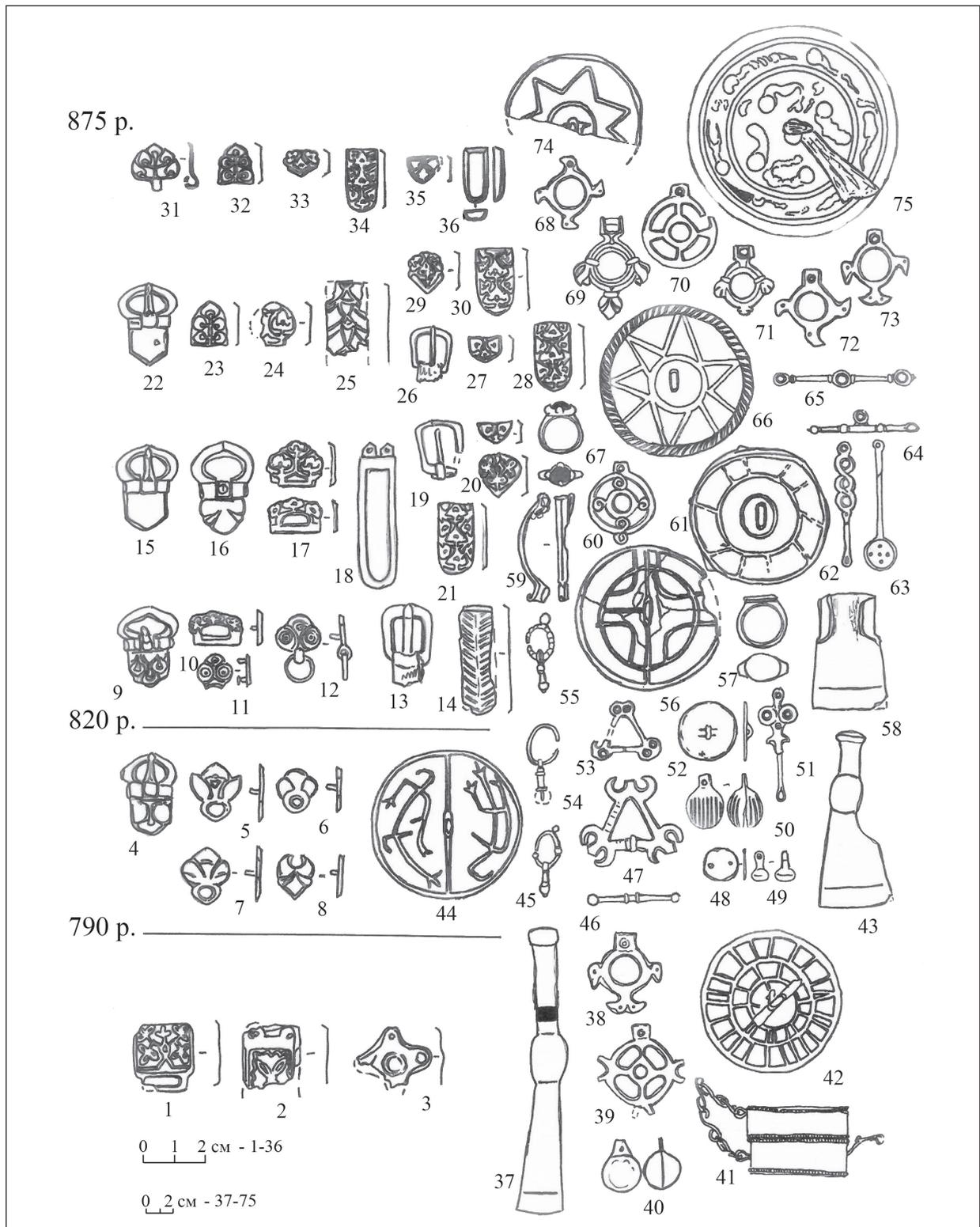


Рис. 5. Інвентар катакомб із повздовжнім стосовно дромосу розташуванням камери Верхньосалтівського могильника III. 1, 2 — катакомба № 13; 3, 37–42 — катакомба № 15; 4–6, 44, 54, 48–50, 51, 52, 58, 71, 72 — катакомба № 16; 7, 8, 46, 47, 73 — катакомба № 9; 9–14, 43, 55–57, 61–63 — катакомба № 25; 15–18, 21, 60, 67 — катакомба № 11; 19, 20 — катакомба № 20; 22–28 — катакомба № 23; 29, 30, 66 — катакомба № 12; 31–36, 68, 74, 75 — катакомба № 6; 59, 64, 65 — катакомба № 22; 69, 70 — катакомба № 21

Fig. 5. Catacomb inventory with the longitudinal location of the chamber relative to the dromos Verkhni Saltiv Necropolis III. 1, 2 — catacomb no. 13; 3, 37–42 — catacomb no. 15; 4–6, 44, 54, 48–50, 51, 52, 58, 71, 72 — catacomb no. 16; 7, 8, 46, 47, 73 — catacomb no. 9; 9–14, 43, 55–57, 61–63 — catacomb no. 25; 15–18, 21, 60, 67 — catacomb no. 11; 19, 20 — catacomb no. 20; 22–28 — catacomb no. 23; 29, 30, 66 — catacomb no. 12; 31–36, 68, 74, 75 — catacomb no. 6; 59, 64, 65 — catacomb no. 22; 69, 70 — catacomb no. 21

лені на цій ділянці могильника ямні поховання дітей становлять єдиний комплекс із катакомбами, поховальні камери яких містять переважно рештки трьох небіжчиків. Це стосується і катакомб Т-подібного типу (№ 72, 73, 74 ВСМ-I), із якими пов'язано чотири дитячі ямні поховання, два з яких були впушені в заповнення дромоса (Аксьонов 2023, с. 81, рис. 6, 8). Практика здійснення таких нових поховань поряд із катакомбою або в її дромосі, коли вільного місця в поховальній камері вже не було, набула подальшого розвитку в аланського населення Північного Кавказу другої половини X–XIII ст. (Бакушев, Леонтьева 2020, с. 256–257).

У поховальному інвентарі катакомбних поховань IX ст. із повздовжнім стосовно дромоса розташування камери відбуваються певні зміни. Вийшли із моди золоті сережки з нерухомою привіскою з 1–3 порожніх кульок прикрашених дрібною зерню, на зміну яким прийшли срібні або бронзові з позолотою сережки «класичного» салтівського типу зі складною рухомою привіскою з двох порожніх кульок різного діаметра та порожнистою трубочкою між ними (рис. 5: 54; 6: 38). Набувають поширення персні з пласким щитком та персні зі скляною або сердоліковою вставкою, яку утримують чотири хрестоподібно розташовані лапки (рис. 5: 57, 67; 6: 41, 51, 52). Серед підвісок-амулетів кількісно переважають підвіски з пташиними голівками по боках та в нижній частині кільця (рис. 4: 71; 5: 73; 6: 49). На зміну колесоподібним підвіскам з 7–8 тяжами приходять підвіски з чотирма хрестоподібно розташованими тяжами та петелькою для підвішування (рис. 5: 70). Для кріплення одягу використовуються бронзові масивні Т-подібні фібули та шарнірні фібули із завитком на кінці п'ятки (рис. 4: 67, 69; 5: 59). Серед сокир-чеканів превалюють виробы з відтягнутим у бік держака лезом, що утворює уступ (рис. 4: 58; 5: 43; 6: 34, 35).

У цілому ж поховальний інвентар із катакомб II типу могильника Верхній Салтів указує, що в поховальних спорудах цього типу були поховані люди різного майнового стану. Особливо яскраво це простежується на матеріалах поховань дорослих чоловіків (табл. 2). Так, поховання чоловіків, які становили бідніший прошарок рядового населення, були або безінвентарними (катакомба № 3 ВСМ-III), або містили мінімальний набір речей, представлений глиняною посудиною, залізним ножем, поодинокими елементами поясної гарнітури (залізна пряжка,

1–2 поясні бляшки), бронзовим браслетом (катакомби № 45, 68, 141, 146 ВСМ-IV, катакомби № 8, 9 ВСМ-I). Заможніші дорослі чоловіки, представники середнього прошарку рядового населення, мали більш розширений склад поясної гарнітури, прикрашені металевими бляшками та наконечниками ремінці взуття та супроводжувалися, крім прикрас (браслет, перстень), ще теслом-мотикою та сокирою-чеканом. Так, наприклад, чоловік із катакомби № 145 ВСМ-IV мав наборний пояс, оздоблений бронзовою пряжкою, 26 бронзовими литими бляшками трьох типів, бронзовим наконечником пояса, та був похований разом із сокирою-чеканом та теслом-мотикою (рис. 6: 8–12, 35, 37). Наявність цих речей вказує на належність їх власника до верхньої групи рядових воїнів (воїнів другого рангу) (Афанасьев 1993, с. 141). У трьох випадках (катакомби № 29 ВСМ-I, № 6, 25 ВСМ-III) дорослі чоловіки були поховані разом із шаблею, що вказує на їх належність до військової верхівки салтівського суспільства. Це підтверджується наявністю в катакомбі № 25 ВСМ-III повного набору кінського спорядження разом із позолоченими прикрасами ременів зброї та кінським начільником (Аксенов 2005, рис. 5). Кінський начільник, при інших рівних умовах, виступає у населення салтівської культури найяскравішим зовнішнім атрибутом командного складу війська (Афанасьев 1993, с. 140).

У похованнях дорослих жінок були виявлені металеві елементи одягу (металеві гудзики, бронзові штамповані та литі бубонці, бронзові дротяні пронизки), особисті прикраси (сережки, персні, браслети, намисто), амулети та елементи туалетного набору (коповушки, дзеркала, скриньки) (табл. 2). Набір речей дорослих жінок доволі часто, як і в катакомбах Т-подібного типу, містив т. зв. «рогаті» пряжки та пряжки-гудзики зі стулок морських молосків (рис. 4: 56, 70; 5: 47, 53; 6: 39), які виступали наочним символом дівчат-наречених та жінок фертильного віку (Хоружая 2009, с. 36; Аксенов 2015, с. 78). Найпоширенішим амулетом у похованнях дорослих жінок був амулет-підвіска з пташиними голівками (рис. 4: 71; 5: 73; 6: 49).

Інвентар поховань індивідів молодшого віку складався з незначної кількості металевих деталей костюма (бубонці, бронзові гудзики, дротяні пронизки), намиста (бісеру), амулетів (табл. 2). За своїм складом, типологією та кількісними показниками він не відрізняється від інвентаря, який супроводжує кістяки дітей та підлітків

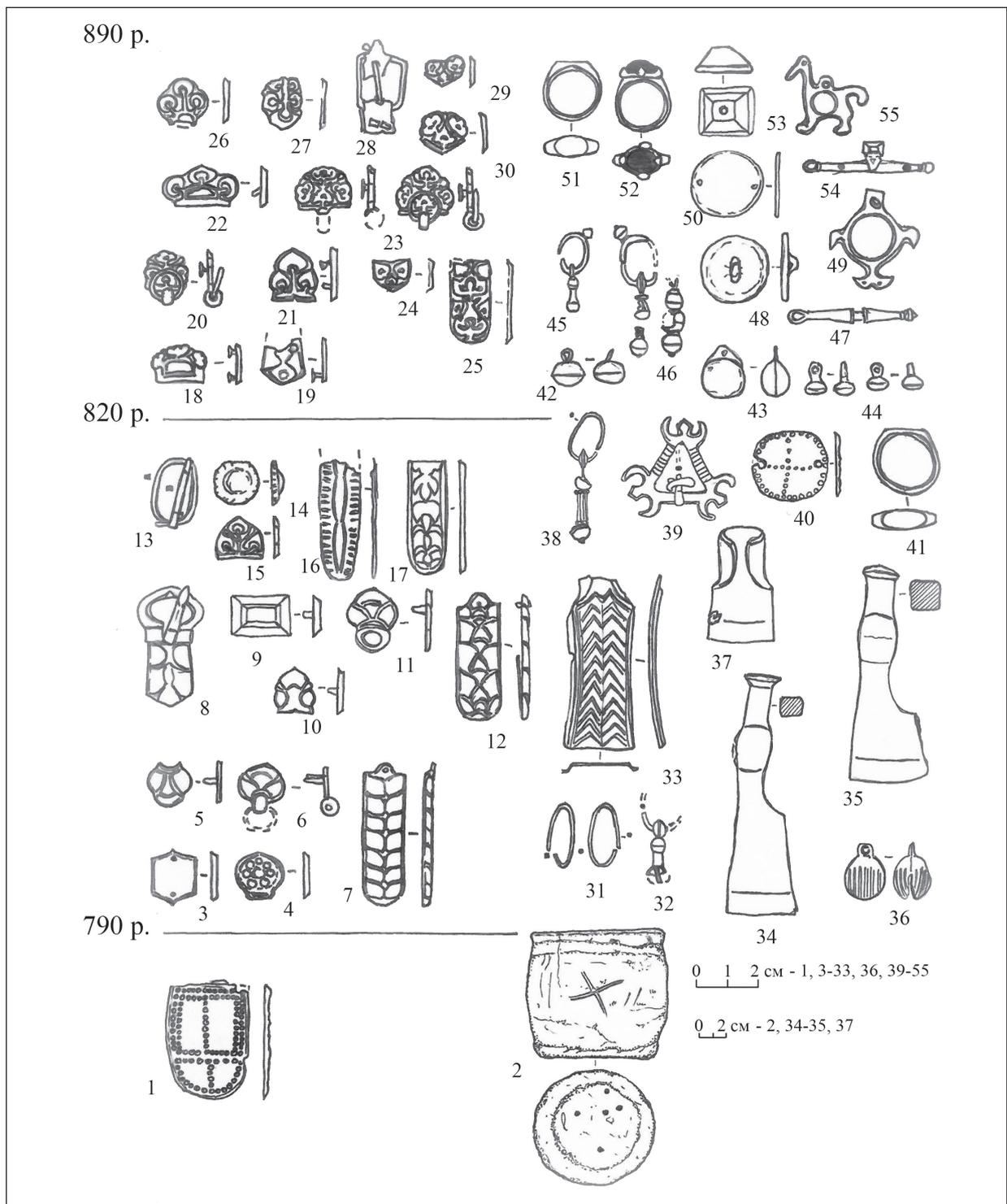


Рис. 6. Інвентар катакомб із повздовжнім стосовно дромоса розташуванням камери Верхньосалтівського могильника IV. 1 — катакомба № 141; 2 — катакомба № 146; 3–7, 31, 32, 34 — катакомба № 109; 8–17, 33, 35, 37–41 — катакомба № 145; 18, 19, 42, 44, 47 — катакомба № 98; 20–25, 45, 46 — катакомба № 9; 26, 27 — катакомба № 68; 28–30, 51–53, 55 — катакомба № 14; 36 — катакомба № 89; 43, 48 — катакомба № 103; 49 — катакомба № 45; 50 — катакомба № 94

Fig. 6. Catacomb inventory with the longitudinal location of the chamber relative to the dromos Verkhniy Saltiv Necropolis IV. 1 — catacomb no. 141; 2 — catacomb no. 146; 3–7, 31, 32, 34 — catacomb No. 109; 8–17, 33, 35, 37–41 — catacomb no. 145; 18, 19, 42, 44, 47 — catacomb. no. 98; 20–25, 45, 46 — catacomb no. 9; 26, 27 — catacomb no. 68; 28–30, 51–53, 55 — catacomb no. 14; 36 — catacomb no. 89; 43, 48 — catacomb no. 103; 49 — catacomb no. 45; 50 — catacomb no. 94

із Т-подібних катакомб та поховань у звичайних ґрунтових ямах та ямах із підб'єм Верхньосалтівського некрополя (Хоружая 2013, рис. 1;

2: 1–11; Хоружая 2015, с. 261, рис. 1: 20–28; 2; 3). Він відповідає набору речей, що притаманний певній віковій групі дітей (1–3 роки; 4–10 років та

підлітки 10–14 років) (Хоружая 2015, с. 269). Так, набір речей, який супроводжує дітей 4–10 років і підлітків, містить предмети, які характерні для повноцінних представників суспільства та відображають статеву диференціацію. Зокрема, в похованнях дівчат-підлітків є бляшки-нашивки на очілля (рис. 4: 66; 5: 48; 6: 40, 50), сережки, персні, браслети, бронзові коповушки, бронзові гудзики-дзеркальця (рис. 5: 52; 6: 48). Елементи поясної гарнітури знаходять у похованнях хлопчиків-підлітків (наприклад: катакомба № 98 ВСМ-IV). Невеличкі залізні ножі присутні в похованнях дітей середнього віку та підлітків незалежно від їхньої статі, що свідчить про їх залучення до суспільно корисної справи. Трапляються і безінвентарні поховання дітей (наприклад, катакомба № 108 ВСМ-IV).

Отже, можна констатувати, що на всіх ділянках великого катакомбного некрополя біля с. Верхній Салтів наявні катакомби, довга вісь поховальної камери яких збігається з довгою віссю дромоса (тип II). Ці катакомби співіснують у часі з Т-подібними катакомбами, які кількісно домінують як на зазначеній пам'ятці, так і на інших катакомбних могильниках салтівської культури Подоння. Наявність на Верхньосалтівському некрополі одночасно двох типів катакомб дозволяє припустити присутність у складі місцевого населення двох груп спорідненого населення, які використовували земляні склепи з різним розташуванням камери стосовно дромоса, що й зумовило різну орієнтацію небіжчика (головою вліво від входу — ногами до входу) всередині камери. При цьому обидві групи салтівського населення вкладали небіжчика на долівку поховальної камери у випростаному положенні на спині незалежно від статі, віку та характеру смерті людини. Поза небіжчика — випростана на спині — була більш пріоритетною, ніж його орієнтація всередині камери, бо при певних умовах розміщення небіжчика ногами до входу камери допускалося навіть у катакомбах Т-подібного типу (наприклад: катакомби № 9, 16 ВСМ-I 1946 р.) (Семенов-Зусер 1949, рис. 9, 12). Виявлений у катакомбах поховальний інвентар засвідчує, що населення Верхнього Салтова, яке ховало своїх небіжчиків у катакомбах різних типів, суттєво не відрізнялося одне від одного ні в соціальному, ні в майновому статусі. Можливо, різниця у розташуванні поховальної камери стосовно дромоса була пов'язана з родовими розбіжностями між двома групами аланського населення

Верхнього Салтова. Розв'язання цього питання можливе лише після проведення масштабних антропологічних та генетичних досліджень матеріалів зазначених катакомб.

Використання аланським населенням салтівської культури катакомб із повздовжнім стосовно дромоса розташуванням поховальної камери (тип II) важко відокремити від питання генези катакомбного поховального обряду аланської культури. Так, зазначимо, що катакомби II типу були зафіксовані у сарматів Поволжя та Приуралля, де їх найбільша кількість припадає на III–II ст. до н.е. (Смирнов 1972, с. 77; Мошкова 1983, с. 23, табл.). Водночас цей тип катакомбних поховань поширюється і в Центральному Передкавказзі (Габуев 1999, с. 57). Однак на пам'ятках Центрального Передкавказзя I–III ст. н.е. катакомби цього типу не трапляються, натомість тут наявні катакомби Т-подібного типу (Габуев 1999, с. 59). Схожа картина спостерігається на пам'ятках Середньої Азії, де в I–II ст. н.е. катакомби II типу змінюють Т-подібні катакомби, які продовжують існувати аж до VII ст. н.е. (Малашев, Торгоєв 2018, с. 46). При цьому дослідники вказують, що Т-подібні катакомби походять від катакомб II типу (Малашев, Торгоєв 2018, с. 46). Вважається, що Т-подібні катакомби більше відповідають завданням тривалого й багаторазового проникнення в поховання, ніж катакомби II типу (Виноградов 1975, с. 309; Березин, Савенко 1977, с. 38). Дослідники вважають, що катакомби II типу відразу призначалися для одноразових поховань в умовах ведення кочового господарства. Тому поступове осідання сармато-аланського населення на землю зумовило використання катакомбних поховань Т-подібної схеми, які більше відповідали умовам для створення колективних (сімейних) усипальниць (Виноградов 1975, с. 307; Березин, Савенко 1977, с. 39–40). Саме тому Т-подібні катакомби як сімейні усипальниці кількісно преважують над усіма іншими видами й типами поховальних споруд в аланського населення IV–XII ст. (Коробов 2003; Савенко 2017).

Враховуючи все це, можна припустити, що якась частина аланських переселенців із Північного Кавказу, потрапивши у 30–40-х роках VIII ст. до басейну Сіверського Дінця на етапі формування салтівської археологічної культури, якийсь певний час здійснювала поховання своїх небіжчиків у катакомбах із повздовжнім стосовно дромоса розташуванням камери (тип II). Це було спричинено тим, що освоєння нових земель здійснювалось невеликими людськими колективами,

які пересувалися в пошуках кращого місця проживання. До цього часу належать невеликі за розміром некрополі на кшталт Старосалтівського та Рубіжненського могильників. Із часом відбулося закріплення земель за конкретними громадами, що призвело до виникнення довготривалих поселень із розташованими біля них могильниками (Верхній Салтів). В умовах стабільного військово-політичного та економічного життя мешканці Верхнього Салтова виробили певні «норми» в поховальній практиці, які відобразилися у використанні Т-подібних катакомб (Аксьонов 2018, рис. 3), у високому рівні стандартизації більшості мірних ознак поховальної споруди та самого поховального обряду (Аксьонов 2018, с. 54, рис. 4, 5). Проте в цей самий період незначна частина населення Верхнього Салтова з якихось причин продовжує використовувати для поховання своїх

померлих родичів катакомби з повздовжнім стосовно дромоса розташуванням поховальної камери. Імовірно, у мешканців Верхнього Салтова це не вважалося серйозним порушенням норм тієї поховальної традиції, яка склалася в цій громаді.

У цілому ж можна вважати, що катакомби з повздовжнім стосовно дромоса розташуванням камери характерні для початкового етапу освоєння аланським населенням басейну Сіверсько-Годзького Дінця у другій половині VIII ст. (Старий Салтів, Рубіжне, Верхній Салтів). У IX ст. катакомби II типу з якихось причин продовжує будувати лише незначна група аланського населення салтівської культури (Верхній Салтів), тоді як «базовою» поховальною спорудою в аланського населення Подоння стає катакомба Т-подібного типу.

Надійшла 22.07.2024

Аксенов, В. С. 1999. Старосалтовский катакомбный могильник. *Vita antiqua*, 2, с. 137-149.

Аксенов, В. С. 2001. Рубежанский катакомбный могильник салтово-маяцкой культуры на Северском Донце. *Донская археология*, 1–2, с. 62-78.

Аксенов, В. С. 2005. Комплексы с конскими начальниками из Верхнесалтовского катакомбного могильника. В: Евлевский, А. В. (отв. ред.). *Степи Европы в эпоху средневековья*. 4. Донецк: ДонНУ, с. 245-260.

Аксенов, В. С. 2015. Пуговицы из раковины моллюсков у аланского населения салтово-маяцкой культуры (по материалам катакомбных могильников бассейна Северского Донца). *Хазарский альманах*, 13, с. 65-81.

Аксьонов, В. С. 2018. Поховальний обряд ранньосередньовічного Верхньо-Салтівського могильника: досвід статистичного аналізу. *Археологія*, 2, с. 42-56.

Аксьонов, В. С. 2023. Ще раз про ямні поховання ранньосередньовічного Верхньосалтівського катакомбного могильника. *Археологія*, 1, с. 69-85.

Афанасьев, Г. Е. 1993. Система социально-маркирующих предметов в мужских погребальных комплексах донских алан. *Российская археология*, 4, с. 131-144.

Афанасьев, Г. Е., Рунич, А. П. 2001. *Мокрая Балка. Выпуск 1: Дневник Раскопок*. Москва: Научный мир.

Бакушев, М. А., Леонтьева, А. С. 2020. *Змейский катакомбный могильник. Материалы раскопок 2013–2014 гг.* 1. Москва: Институт археологии РАН.

Березин, Я. Б., Савенко, С. Н. 1977. К вопросу о происхождении катакомб сарматского времени на Северном Кавказе. В: Виноградов, В. Б. (отв. ред.). *Археология и вопросы атеизма*. Грозный: ЧИГУ, с. 37-44.

Березовец, Д. Т. 1959–1961. *Отчёт о раскопках средневековых памятников у с. Верхний Салтов, Старосалтовского района, Харьковской области*. Научный архив ИА НАН України, ф. 64, 1959–1961/6.

Бокий, Н. М., Плетнева, С. А. 1988. Захоронение семьи воина-всадника X в. в бассейне Ингула. *Советская археология*, 2, с. 99-115.

Боталов, С. Г., Грудочко, И. В. 2011. Новые материалы по культурогенезу средневекового населения Южного Урала (по материалам могильников Уелги и Синеглазово). *Археология і давня історія України*, 7, с. 79-99.

Виноградов, В. Б. 1975. Рецензия на книгу: Абрамова М. П. Нижне-Джуглатский могильник. *Советская археология*, 1, с. 305-308.

Габуев, Т. А. 1999. *Ранняя история алан (по данным письменных источников)*. Владикавказ: Иристон.

Гадло, А. В. 1994. *Этническая история Северного Кавказа X–XIII вв.* Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета.

Ковалевская, В. Б. 2000. *Компьютерная обработка массового археологического материала из раннесредневековых памятников Евразии*. Пушкино: ОНТИ ПИЦ РАН.

Комар, А. В. 1999. Предсалтовские и раннесалтовские горизонты Восточной Европы (вопросы хронологии). *Vita Antiqua*, 2, с. 111-136.

Комар, А. А. 2001. Происхождение поясных наборов раннесалтовского типа. В: Сташенков, Д. А. (отв. ред.). *Культуры европейских степей второй половины I тысячелетия н.э. (из истории костюма)*, 2. Самара: СамВен, с. 103-117.

Комар, А. В. 2018. *История и археология древних мадьяр в эпоху миграции*. Будапешт: Martin Opitz Kiado.

Коробов, Д. С. 2003. *Социальная организация алан Северного Кавказа IV–IX вв.* Санкт-Петербург: Алетейя.

Малашев, В. Ю., Торгоев, А. И. 2018. Т-образные катакомбы сарматского времени Северного Кавказа и Средней Азии. *Российская археология*, 4, с. 36-52.

Михеев, В. К. 1991. О социальных отношениях у населения салтово-маяцкой культуры Подонья–Приазовья в VIII–X вв. (Часть 1). В: Дьяченко, А. Г. (отв. ред.). *Археология славянского юго-востока*. Воронеж: Воронежский пединститут, с. 43-50.

Мошкова, М. Г. 1983. К вопросу о катакомбных погребальных сооружениях как специфическом этническом определителе. В: Скрипкин, А. С. (отв. ред.). *История и культура сарматов*. Саратов: Изд-во Саратовского университета, с. 18-34.

Мошкова, М. Г., Малышев, Ю. В. 1999. Хронология и типология сарматских катакомбных погребальных сооружений. В: Скрипкин, А. С. (отв. ред.). *Археология Волго-Уральского региона в эпоху раннего железа и средневековья*. Волгоград: ВолГУ, с. 172-212.

Мурашева, В. В. 2000. *Древнерусские ремесленные наборы украшения (X–XIII вв.)*. Москва: Эдиториал УРСС.

Плетнева, С. А. 1981. Салтово-маяцкая культура. В: Плетнева, С. А. (отв. ред.). *Степи Евразии в эпоху средневековья*. *Археология СССР*. Москва: Наука, с. 62-75, 148-164.

Плетнева, С. А. 1989. *На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс*. Москва: Наука.

Савенко, С. Н. 2017. *Характеристика социального развития аланского общества Скеверного Кавказа по материалам катакомбных могильников X–XIII вв. н.э.* Пятигорск; Казань: Издательский дом «Казанская недвижимость».

Семенов-Зусер, С. А. 1949. Розкопки коло с. Верхнього Салтова 1946 р. В: Єфіменко, П. П. (відп. ред.). *Археологічні пам'ятки УРСР*, 1. Київ: Видавництво АН УРСР, с. 112–137.

Семенов-Зусер, С. А. 1952. Дослідження Салтівського могильника. В: Єфіменко, П. П. (відп. ред.). *Археологічні пам'ятки УРСР*, 3. Київ: Видавництво АН УРСР, с. 271–284.

Смирнов, К. Ф. 1972. Сарматские катакомбные погребения Южного Приуралья–Поволжья и их отношение к катакомбам Северного Кавказа. *Советская археология*, 1, с. 73–81.

Успенский, П. С., Албегова (Царикова), З. Х.-М. 2021. *Древности Центрального Кавказа VII–XIII вв. (по материалам Даргавского могильника)*. Москва: Институт археологии РАН.

Флёрв, В. С. 1993. *Погребальные обряды на севере Хазарского каганата*. Волгоград: Перемена.

Халикова, Е. А. 1976. Больше-Тиганский могильник. *Советская археология*, 2, с. 158–178.

Халикова, Е. А., Халиков, А. Х. 2018. *Ранние венгры на Каме и Урале (Больше-Тиганский могильник)*. Казань: ФЭн.

Хоружая, М. В. 2009. «Рогатые» пряжки в знаковой системе салтовского населения бассейна Северского Донца. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Історія*, 852, 41, с. 28–42.

Хоружая, М. В. 2012. Ямные захоронения Верхне-Салтовского катакомбного могильника. В: Отрощенко, В. В. (відп. ред.). *Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України. Матеріали III Луганської міжнародної історико-археологічної конференції, присвяченої пам'яті С. Н. Братченка*. Луганськ: Елтон 2, с. 429–435.

Хоружая, М. В. 2013. Захоронения в ямах с подбоем Верхне-Салтовского катакомбного могильника (раскопки 1984–1989 гг.). *Древности 2013*, 12. Харьков: ООО «НТМТ», с. 211–224.

Хоружая, М. В. 2015. Детские погребения из катакомб Верхне-Салтовского археологического комплекса (попытка половозрастной и социальной интерпретации). *Древности 2014–2015*, 13. Харьков: ООО «НТМТ», с. 257–274.

Хоружая, М. В., Аксенов, В. С. 2005. Катакомбные захоронения Верхне-Салтовского археологического комплекса (к вопросу освоения аланским населением верхнего Подонцовья). В: Отрощенко, В. В. (відп. ред.). *Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України. Матеріали II-ї Луганської міжнародної історико-археологічної конференції, присвяченої 85-річчю Луганського обласного краєзнавчого музею*. Луганськ: Шлях, с. 154–156.

Чернігова, Н. В. 2000. Бабенко В. О. та дослідження археологічного комплексу в с. Верхній Салтів. *Археологія*, 4, с. 116–120.

Шестопалова, Э. Ю. 2018. *Древний Даргом (По материалам Даргомского катакомбного могильника VI–VIII вв.)*. Владикавказ: ИПЦ ИП Цапанова А. Ю.

Viktor S. Aksionov

PhD, Head of the Department of Archaeology, the M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum, ORCID: 0000-0002-0648-0696, aksyonovviktor@gmail.com

CATACOMBS OF A SPECIFIC TYPE WITHIN THE VERKHNIИ SALTIV NECROPOLIS

The main type of burial structure of the Alanian population of the Saltiv culture is a T-type catacomb. The expedition of the N. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum during 1984–2021 investigated 70 catacombs with a longitudinal arrangement of the chamber in relation to the dromos (type II according to K. F. Smirnov) at three sites of the VerkhniИ Saltiv necropolis: 37 catacombs at VSB-I, 16 catacombs at the VerkhniИ Saltiv burial ground (VSB) III and 17 catacombs at VSB-IV (table 1). According to their dimensional indicators (length, width, depth of the dromos, dimensions of the chamber and others) catacombs of the type II at all areas of the necropolis (VSB-I, VSB-III, VSB-IV) did not differ significantly from the T-shaped catacombs of the VerkhniИ Saltiv necropolis. They do not differ from T-like funerary structures and the number of people buried in them. Burial chambers of catacombs of the type II contain single, paired and collective burials (table 1). The burial inventory from catacombs of the type II finds the widest analogies in the antiquities of the Saltiv culture of the second half of the 8th and first half of the 10th centuries, and does not vary either numerically or typologically from the inventory of the T-type catacombs. According to the elements of the belt set found in the objects studied, it is clear that the population of VerkhniИ Saltiv buried the deceased in catacombs with a longitudinal arrangement of the chamber in relation to the dromos for a long time from the second half of the 8th century (catacombs nos. 13, 15 VSB-III; 141, 146 VSB-IV) and until the end of the third quarter of the 9th century (catacombs nos. 71 VSB-I; 6, 20 VSB-IV). The complex found in catacombs of the type II indicates that people of different property status were buried in this type of funerary structures. Thus, both the poorest representatives of the ordinary population of VerkhniИ Saltiv were buried in them (catacombs nos. 3 VSB-II; 45, 68, 141, 146 VSB-IV; 8, 9 VSB-II) and representatives of the military upper class (catacombs nos. 29 VSB-I; 6, 25 VSB-III).

Key words: Saltiv-Maiak culture, VerkhniИ Saltiv, catacomb, Alans, burial inventory.

References

Aksenov, V. S. 1999. Starosaltovskii katakombnyi mogilnik. *Vita antiqua*, 2, p. 137–149.

Aksenov, V. S. 2001. Rubezhanskii katakombnyi mogilnik saltovo-maiatskoi kultury na Severskom Dontse. *Donskaia arkhologiia*, 1–2, p. 62–78.

Aksenov, V. S. 2005. Kompleksy s konskimi nachelnikami iz Verkhnesaltovskogo katakombnogo mogilnika. In: Evglevskii, A. V. (ed.). *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*. 4. Donetsk: DonNU, p. 245–260.

Aksenov, V. S. 2015. Pugovitsy iz rakoviny molliuskov u alanskogo naseleniia saltovo-maiatskoi kultury (po materialam katakombnykh mogilnikov basseina Severskogo Dontsa). *Khazarskii almanakh*, 13, p. 65–81.

Aksonov, V. S. 2018. Pokhvalnyi obriad rannoserednovichnoho Verkhno-Saltivskoho mohylnyka: dosvid statystychnoho analizu. *Arheologia*, 2, p. 42–56.

- Aksonov, V. S. 2023. Shche raz pro yamni pokhovannia rannoserednovichnoho Verkhnosaltivskoho katakombnoho mohylnya. *Arheologia*, 1, p. 69-85.
- Afanasev, G. E. 1993. Sistema sotsialno-markiruiushchikh predmetov v muzhskikh pogrebalnykh kompleksakh donskikh alan. *Rossiiskaia arheologiya*, 4, p. 131-144.
- Afanasev, G. E., Runich, A. P. 2001. *Mokraia Balka. Vypusk 1: Dnevnik Raskopok*. Moscow: Nauchnyi mir.
- Bakushev, M. A., Leonteva, A. S. 2020. *Zmeiskii katakombnyi mogilnik. Materialy raskopok 2013–2014 gg.* 1. Moscow: Institut arheologii RAN.
- Berezin, Ia. B., Savenko, S. N. 1977. K voprosu o proiskhozhdenii katakomb sarmatskogo vremeni na Severnom Kavkaze. In: Vinogradov, V. B. (ed.). *Arheologiya i voprosy ateizma*. Groznyi: CHIGU, p. 37-44.
- Berezovets, D. T. 1959–1961. *Otchet o raskopkakh srednevekovykh pamiatnikov u s. Verkhonii Saltov, Starsaltovskogo raiona, Kharkovskoi oblasti*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1959–1961/6.
- Bokii, N. M., Pletneva, S. A. 1988. Zakhronenie semi voina-vsadnika X v. v basseine Ingula. *Sovetskaia arheologiya*, 2, p. 99-115.
- Botalov, S. G., Grudochko, I. V. 2011. New Materials on the Cultural Genesis of the Middle Age Population of South Ural (After the Materials From Uelga and Sineglazovo Burial Sites). *Archaeology and Early History of Ukraine*, 7, p. 79-99.
- Vinogradov, V. B. 1975. Retsenziia na knigu: Abramova M. P. Nizhne-Dzhulatskii mogilnik. *Sovetskaia arheologiya*, 1, p. 305-308.
- Gabuev, T. A. 1999. *Ranniaia istoriia alan (po dannym pismennykh istochnikov)*. Vladikavkaz: Iriston.
- Gadlo, A. V. 1994. *Etnicheskaia istoriia Severnogo Kavkaza X–XIII vv.* Saint-Petersburg: Izdatelstvo Sankt-Peterburgskogo universiteta.
- Kovalevskaia, V. B. 2000. *Kompiuternaia obrabotka massovogo arheologicheskogo materiala iz rannesrednevekovykh pamiatnikov Evrazii*. Pushchino: ONTI PNTS RAN.
- Komar, A. V. 1999. Predsaltovskie i rannesaltovskii gorizonty Vostochnoi Evropy (voprosy khronologii). *Vita Antiqua*, 2, p. 111-136.
- Komar, A. A. 2001. Proiskhozhdenie poiasnykh naborov rannesaltovskogo tipa. In: Stashenko, D. A. (ed.). *Kultury evropeiskikh stepei vtoroi poloviny I tysiacheletia n.e. (iz istorii kostiuma)*, 2. Samara: SamVen, p. 103-117.
- Komar, A. V. 2018. *Istoriia i arheologiya drevnykh madiar v epokhu migratsii*. Budapest: Martin Opitz Kiado.
- Korobov, D. S. 2003. *Sotsialnaia organizatsiia alan Severnogo Kavkaza IV–IX vv.* Saint-Petersburg: Aleteiia.
- Malashev, V. Iu, Torgoev, A. I. 2018. T-obraznye katakomby sarmatskogo vremeni Severnogo Kavkaza i Srednei Azii. *Rossiiskaia arheologiya*, 4, p. 36-52.
- Mikheev, V. K. 1991. O sotsialnykh otnosheniakh u naseleniia saltovo-maiatskoi kultury Podonia–Priazovia v VIII–X vv. (Chast 1). In: Diachenko, A. G. (ed.). *Arheologiya slavianskogo iugo-vostoka*. Voronezh: Voronezhskii pedinstitut, p. 43-50.
- Moshkova, M. G. 1983. K voprosu o katakombnykh pogrebalnykh sooruzheniakh kak spetsificheskome etnicheskome opredelitele. In: Skripkin, A. S. (ed.). *Istoriia i kultura sarmatov*. Saratov: Izd-vo Saratovskogo universiteta, p. 18-34.
- Moshkova, M. G., Malyshev, Iu. V. 1999. Khronologiya i tipologiya sarmatskikh katakombnykh pogrebalnykh sooruzhenii. In: Skripkin, A. S. (ed.). *Arheologiya Volgo-Uralskogo regiona v epokhu rannego zheleza i srednevekovia*. Volgograd: VolGU, p. 172-212.
- Murashova, V. V. 2000. *Drevnerusskie remennye nabornye ukrasheniia (X–XIII vv.)*. Moscow: Editorial URSS.
- Pletneva, S. A. 1981. Saltovo-maiatskaia kultura. In: Pletneva, S. A. (ed.) *Stepi Evrazii v epokhu srednevekovia*. *Arheologiya SSSR*. Moscow: Nauka, p. 62-75, 148-164.
- Pletneva, S. A. 1989. *Na slaviano-khazarskom pograniचे*. *Dmitrievskii arheologicheskii kompleks*. Moscow: Nauka.
- Savenko, S. N. 2017. *Kharakteristika sotsialnogo razvitiia alanskogo obshchestva Skevernogo Kavkaza po materialam katakombnykh mogilnikov X–XIII vv. n.e.* Piatigorsk, Kazan: Izdatelskii dom “Kazanskaia nedvizhimost”.
- Semenov-Zuser, S. A. 1949. Rozkopky kolo s. Verkhnoho Saltova 1946 r. In: Yefimenko, P. P. (ed.). *Arheolohichni pamiatky URSS*, 1, p. 112-137.
- Semenov-Zuser, S. A. 1952. Doslidzhennia Saltivskoho mohylnya. In: Yefimenko, P. P. (ed.). *Arheolohichni pamiatky URSS*, 3, p. 271-284.
- Smirnov, K. F. 1972. Sarmatskie katakombnye pogrebeniia Iuzhnogo Priuralia–Povolzhia i ikh otnoshenie k katakombam Severnogo Kavkaza. *Sovetskaia arheologiya*, 1, p. 73-81.
- Uspenskii, P. S., Albegova (Tsarikova), Z. Kh.-M. 2021. *Drevnosti Tsentralnogo Kavkaza VII–XIII vv. (po materialam Dargavskogo mogilnika)*. Moscow: Institut arheologii RAN.
- Flerov, V. S. 1993. *Pogrebalnye obriady na severe Khazarskogo kaganata*. Volgograd: Peremena.
- Khalikova, E. A. 1976. Bolshe-Tiganskii mogilnik. *Sovetskaia arheologiya*, 2, p. 158-178.
- Khalikova, E. A., Khalikov, A. Kh. 2018. *Rannie vengry na Kame i Urale (Bolshe-Tiganskii mogilnik)*. Kazan: Fen.
- Khoruzhaia, M. V. 2009. “Rogatye” priazhki v znakovoi sisteme saltovskogo naseleniia basseina Severskogo Dontsa. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V. N. Karazina. Istoriia*, 852, 41, p. 28-42.
- Khoruzhaia, M. V. 2012. Iamnye zakhroneniia Verkhne-Saltovskogo katakombnoho mogilnika. In: Otroschenko, V. V. (ed.). *Problemy doslidzhennia pamiatok arheolohii Skhidnoi Ukrainy. Materialy III Luhanskoi mizhnarodnoi istoriko-arheolohichnoi konferentsii, prysviachenoi pamiaty S. N. Bratchenka*. Luhansk: Elton 2, p. 429-435.
- Khoruzhaia, M. V. 2013. *Zakhroneniia v iamakh s podboem Verkhne-Saltovskogo katakombnoho mogilnika (raskopki 1984–1989 gg.)*. Drevnosti 2013, 12, Kharkiv: OOO “NTMT”, p. 211-224.
- Khoruzhaia, M. V. 2015. Detskie pogrebeniia iz katakomb Verkhne-Saltovskogo arheologicheskogo kompleksa (popytka polovozrastnoi i sotsialnoi interpretatsii). *Drevnosti 2014-2015*, 13, Kharkiv: OOO “NTMT”, p. 257-274.
- Khoruzhaia, M. V., Aksenov, V. S. 2005. Katakombnye zakhroneniia Verkhne-Saltovskogo arheologicheskogo kompleksa (k voprosu osvoiniia alanskim naseleniem verkhnego Podontsovia). In: Otroschenko, V. V. (ed.). *Problemy doslidzhennia pamiatok arheolohii Skhidnoi Ukrainy. Materialy II-i Luhanskoi mizhnarodnoi istoriko-arheolohichnoi konferentsii, prysviachenoi 85-richchuu Luhanskoho oblasnogo kraieznavchoho muzeiu*. Luhansk: Shliakh, p. 154-156.
- Chernihova, N. V. 2000. Babenko, V. O. ta doslidzhennia arheolohichnoho kompleksu v s. Verkhonii Saltiv. *Arheologia*, 4, p. 116-120.
- Shestopalova, E. Iu. 2018. *Drevnii Dargom (Po materialam Dargomskogo katakombnoho mogilnika VI–VIII vv.)*. Vladikavkaz: IPTS IP Tsapanova A. Iu.